

УДК 372.3+37.03

Неля Скрипник

ОСОБЛИВОСТІ ВИХОВАННЯ СПІВЧУТТЯ СЕРЕД ДОШКІЛЬНИКІВ У ПРОЦЕСІ КОМПЛЕКСНИХ ЗАНЯТЬ З ВИКОРИСТАННЯМ РІЗНИХ ВИДІВ МИСТЕЦТВА

Одним із дієвих засобів формування гуманної особистості вважаються різні види мистецтва, які здавна мали особливий вплив на свідомість українців в силу їхньої ментальності. При належному науковому підході, системній організації процесу виховання гуманізму слово, музика та зображувальне вираження, включене в казку, пісню, оповідання, вірша та ін. має особливий моральний вплив на особистість, і стає дієвим засобом виховання.

У науково-педагогічній літературі моральність особистості та формування гуманістичних характеристик здебільшого розглядається в контексті моральної вихованості, розвитку моральних ідеалів, гуманістичних переконань, цінностей, моральної культури тощо. Фундаментальні ідеї морального розвитку особистості розроблялися Л. Виготським, Л. Кольбергом, Я. Корчаком, А. Макаренком, Ж. Піаже, Г. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, В. Сухомлинським, С. Якобсон та ін. Важливий вклад у розробку теоретичних і прикладних проблем формування гуманної свідомості особистості внесли праці Л. Артемової, І. Беха, Л. Божович, О. Кононко, В. Кузя, В. Лугового, Л. Масола, В. Плахтій, Т. Поніманської, О. Сухомлинської та ін. Соціальні аспекти цієї проблеми розкриті в працях О. Дробницького, В. Овчиннікова, І. Рогальської, О. Титаренка та ін.

У працях учених зазначається, що в дошкільному віці засвоєння соціальних та моральних через твори мистецтва сприяє ослабленню агресивних проявів дитини, вчить співпереживанню, взаєморозумінню з однолітками та іншими людьми. А відсутність моральних норм неможливо заповнити в зрілі роки, якщо ця здатність не розвинена в дитинстві.

Вплив мистецтва на дітей розглядається психологами з позиції освоєння дитиною художніх творів, згідно задуманого автором змісту. У цьому і полягає головний сенс виховного впливу творів мистецтва – універсальне і різноманітне відображення внутрішньої, духовної сфери людини.

Особливим видом мистецтва, який заснований на емоційно-смісловій інтонації, є музика. Вона може надавати прямий і сильний емоційний вплив на людей, так як в ній відображені людські емоції, почуття, настрої, тобто те, що складає основу духовного світу людини. Музика емоційна за своєю сутністю, за своїм змістом. Завдяки цьому вона стає, за висловом Б. М. Теплова, «емоційним пізнанням» та дає ні з чим не порівняні можливості для розвитку емоційної сфери людини. Дане

положення важливо саме для дошкільного віку, так як в дитинстві всі предмети і явища сприймаються, насамперед, почуттям. Ще Аристотель у своєму вченні про моральне значення музики основним засобом виховання дітей та молоді називав саме музику. Він говорив, що в мелодії містяться характери людини. На думку Л. С. Виготського, генетичними формами регуляції поведінки в дитинстві довго залишаються емоції і саме їм в процесі розвитку належить роль регуляторів становлення особистості як цілісного утворення [2].

Учені (Б. М. Неменський, В. В. Медушевський) вважають, що сприйняття творів мистецтва можливе лише тоді, коли воно накладається на досвід почуттів і включає процес співпереживання героєві художнього твору [3].

Згідно вищезазначеного метою дослідження є розкрити методи та прийоми виховання співчуття у старших дошкільників до однолітків у процесі комплексних музичних занять.

Робота по формуванню гуманного ставлення у старших дошкільників здійснювалася на музичних заняттях протягом року. Особливої уваги надавалося одному аспекту із гуманних характеристик: вихованню співчуття серед дошкільників. Було визначено ряд завдань, а саме:

1. Підготувати дітей до сприймання різних видів мистецтва, навчити виділяти головних героїв музичних творів, розуміти їх почуття і емоції, співпереживати їм.

2. Розвивати в дітей уміння емоційно і достовірно передавати почуття героя чи автора музичного твору або «олюднені» почуття неживих об'єктів за допомогою інтонацій або жестів.

3. Навчити (спонукати) дітей самостійно виражати власні почуття та переживання, викликані різними видами мистецтва за допомогою інтонації, жестів, слів та малюнка.

4. Спонукаючи дошкільників до позитивного прийняття і оцінювання мистецьких творів, створених дітьми.

5. Розвивати бажання надавати допомогу один одному при створенні образу героя в творах мистецтва.

Рішення поставлених завдань здійснювалося на комплексних заняттях, де використовувалися музика, образотворче мистецтво та література. Спираючись на роботи Г. П. Шевченка, був визначений такий вид взаємозв'язку, в якому домінуючим видом мистецтва стала музика, а інші види – живопис і література – допомагали дітям розкрити певного суб'єкта того чи іншого художнього твору.

У процесі дослідження були визначені найбільш ефективні методи виховання співчуття у дошкільників до своїх однолітків на музичних заняттях. Серед них були: метод спонукання до співпереживання, емоційно-смісловий і метод конструктивного діалогу. Виділені методи доповнювалися різними прийомами – інтонаційної імпровізацією, пластич-

ним інтонуванням, «персоналізацією» і театралізацією. Визначені методи і прийоми використовувалися комплексно. Даний комплекс базувався на взаємозв'язку двох форм естетичної діяльності дитини: сприйнятті мистецтва і створенні художнього продукту. Використовували різні види мистецтва на комплексних музичних заняттях. Методи і прийоми, які використовуються в комплексі, сприяли більш успішному протіканню виховного процесу.

Було встановлено, що конструктивний діалог з автором, героєм твору, а також з однолітком можливий за умови співпереживання героєві твору, автору або однолітку. У свою чергу, спонукання до співпереживання емоційно-сислової інтонації героя, автора твору або спонукання до співпереживання однолітку неможливо без ведення конструктивного діалогу співрозмовників, якими і є автор, герой твору і одноліток. Конструктивний діалог передбачає взаємну участь співрозмовників, коли дитина слухає не тільки себе, але і «іншого». А прийоми інтонаційної імпровізації, пластичного інтонування, театралізації, «персоналізації» героя сприяють розкриттю цих методів. Копіювання характеру героя твору інтонаційно або пластично спонукає дошкільнят до співпереживання йому, на основі чого народжується бажання надати йому допомогу і підтримку. Перевтілюючись в героя твору або його автора, діти вчаться співпереживати не тільки персонажам твору, але і своїм одноліткам, перевтіленим в них [4].

Метод спонукання до співпереживання емоційно-сислової інтонації і метод конструктивного діалогу проявляються у двох формах естетичної діяльності дитини: сприйнятті мистецтва і створенні художнього продукту. Завдяки цьому співпереживати, приймати і конструктивно співпрацювати діти можуть не тільки з автором і героєм твору при сприйнятті мистецтва, але і з однолітками в процесі створення ними художнього продукту. Ці методи можуть бути використані під час сприйняття різних видів мистецтва дошкільнятами на музичних заняттях.

Комплексне використання цих методів і прийомів на музичних заняттях сприяло спілкуванню дитини з героєм твору мистецтва чи його автором, розуміння його почуттів, порівнянню їх зі своїми особистими почуттями, завдяки чому вона здобувала знання про іншу людину і про самого себе. Методи і прийоми, які використовуються в комплексі, спонукали до співтворчості слухача і автора твору, до співтворчості з однолітками, що передбачає їх рівні права в створенні образу героя твору мистецтва. Перенесення дошкільником цих знань на взаємини з однолітком сприяло розумінню та прийняттю дошкільником свого однолітка, співпереживанню йому, сприйняттю його з позитивного боку, прийняттю його як рівного собі. Таким чином, комплекс цих методів і прийомів сприяв формуванню співчуття серед дошкільників.

Для стимулювання емоційного переживання у дошкільників були

використані також ігрові методи. У грі найбільш яскраво виявляється дитяча активність і емоційність. Тільки у випадку інтересу і радості, яку одержують діти від музичної ігрової діяльності, сенс музики буде зрозумілий їм.

Крім того, гра є провідним видом діяльності дошкільників. Саме тому всі зазначені вище методи і прийоми формування гуманного ставлення дошкільників до однолітків використовувалися в ігровій формі.

На думку Х. Вагнера, певні успіхи в розумінні змісту музики можна досягти за допомогою спеціальних систематичних вправ. Тому на комплексних заняттях для вирішення поставлених завдань були використані підготовчі, розвивальні, навчальні вправи та ігри, спрямовані на формування у старших дошкільників доброзичливого ставлення в процесі розуміння і співпереживання дітьми почуттів і станів іншої людини, закладених у музиці, а також у процесі вираження дитиною своїх почуттів, викликаних музикою. Ігри та вправи були спрямовані на визначення характеру музичних інтонацій, співпереживання її героєві або авторові твору, а також на розвиток уміння виразити власні почуття голосом, мімікою або жестом. Крім того, музична гра (а також гра взагалі) об'єднує різних дітей, де особливо яскраво виявляються ставлення людини до оточення (Е. Оулер).

Спочатку на заняттях діти засвоювали лише деякі елементи вправ та ігор, що сприяло розвитку голосової імпровізації, емоційної і рухової активності. Дітям пропонували яскраві, за своєю емоційністю, програмні музичні твори. Ускладнення завдань відбувалося шляхом використання більш складних по емоційному змісту музичних творів, а також у ході самостійного виконання дітьми ігор та вправ.

Для розпізнавання різних почуттів інших людей у процесі сприйняття мистецтва дітям пропонувалася для слухання вокальна музика або яскрава, виразна інструментальна. Наприклад, діти слухали пісню «Шпачок прощається» Т. Потапенка. При первинному сприйнятті діти уважно вслухалися в інтонації цієї пісні. Під час другого прослуховування їм пропонувалося виразити настрій «героя» жестами. Діти безпомилково визначили тугу пташки перед розставанням з рідною землею за допомогою пластики (м'який жест прощання). При слуханні інструментальної музики («Колискова» Н. А. Римського-Корсакова з опери «Казка про царя Салтана») дітям було запропоновано також пластично інтонувати настрій музики. Діти правильно визначили подію і жестами передали її: склали долоньки біля щок і колисали уявну дитину.

Для розвитку вміння висловлювати різні почуття людини (смутку, радості, страху) в музичному творі використовувалися такі вправи: відтворення голосом свого імені (дитина повинна заспівати своє ім'я з точним емоційним забарвленням, щоб однолітки могли її розрізнити – веселу, радісну, боязку або перелякану інтонацію) і т.п. Гра «Відлуння»

сприяла розвитку емоційного та достовірного вираження почуттів певного героя за допомогою інтонаційної імпровізації або пластичного інтонування. Суть гри полягає в повторенні дітьми інтонацій, підказаних їм музичним керівником. Наприклад, музичний керівник голосом показує інтонацію нежадібного хлопчика: «Діма, візьми мою іграшку, будь ласка!». По його команді діти хором повторюють за ним. Потім, для порівняння, він показує інтонацію жодного хлопчика: «Ні, я тобі не дам іграшку!». Коли діти навчаться висловлювати інтонацію героя зі словами, ця ж гра може бути проведена і без слів, на основі вокалізації (на приголосний звук). І таким чином різні стани людини виражалися за допомогою пластичного інтонування. Воно відбувалося як під музику, так і без неї. На наступному етапі гри інтонацію героя вчать знаходити самі діти, одна дитина показує, решта діти повторюють. Перевірити, наскільки діти навчилися розуміти стан людини, виражені інтонацією і жестом, можна за допомогою гри «Відгадайка» [1]. Музичний керівник голосом або жестом виражає той чи інший стан людини, а діти його відгадують. Ця гра є перехідною ланкою до більш складного і глибокого сприйняття музичних творів.

Коли діти навчилися виявляти головний сенс музики в нескладних музичних творах і мають уявлення про варіанти вираження людських почуттів голосом і жестом, необхідно спонукати їх знаходити власні засоби і способи вираження емоційних станів людини і «олюдненої» природи. У дітей можна розвивати уміння емоційно і достовірно передавати почуття героя або «олюднені» почуття, закладені в музиці, за допомогою інтонацій, жестів і перекладення в героя музичного чи літературного твору. Наприклад, при слуханні вже знайомої музики (муз. Ф. Гершова «М'ячі» і «Годинник» або «Вальс ляльок») можна попросити дітей (2-х чоловік або дві групи) зобразити характери (або дії) героїв під відповідну музику, використовуючи при цьому міміку і рух. У цьому випадку відбувається сполучення особистого досвіду дитини (або дітей) з соціальним досвідом, закладеним в музиці. Діти зможуть співставити себе з тим чи іншим героєм і проявити до нього відповідне ставлення. Крім того, у педагога з'являється можливість зрозуміти, наскільки глибоко сприйняли діти музичний твір і чи зрозуміли його зміст.

Розвинути у дітей вміння виражати почуття і стан героїв можна під час співу. Цьому сприяє прийом «персоналізації» героя чи автора твору. У цій роботі було використано спів в ролях, тобто передбачається вживання в роль певного героя. Спів за ролями найбільш ефективно здійснюється за допомогою інтонаційних імпровізацій у вигляді музичних питань і відповідей. Якщо діти добре оволоділи мистецтвом вираження почуттів героя голосом, можна запропонувати їм ігри-діалоги, здійснювані за допомогою інтонаційної імпровізації. Ці ігри є підготовкою дошкільників до театралізованої гри-драматизації. Спочатку для проведення гри-діалогу

дітям пропонувалося інтонувати голосом вірш. Наприклад, вірш «Коваль» (обр. С. Маршака), який містить в собі діалог замовника і коваля. Замовник звертається до коваля з проханням: «Гей, коваль, молодець, зашкутильгав мій жеребець. Ти підкуй його знову». Коваль на його прохання відповідає позитивно: «Чом не підкувати! Ось цвях, ось підкова, раз, два - і готово».

В кінці одного з занять музичний керівник дає дітям творче завдання: придумати кінець казки (Наприклад, «Про двох королів»). Педагог зачитує початок казки і ставить перед дітьми проблему: «Як помирити двох королів і зробити їх життя веселим і життєрадісним?». Додому дітям роздають книжки-розкладачки з початком казки. Діти самі складають казку, а потім на музичних заняттях оживляють її героїв, спочатку за допомогою слова, жесту, а потім за допомогою музичної інтонації. У цьому випадку важлива здатність дітей розповісти казку від імені героя, придумати діалог від особи героїв, придумати їх зовнішній вигляд, інтонацію, почуття. Поступово діти готуються цілий музичний спектакль.

У грі на музичних інструментах для вираження людських почуттів використовували метод конструктивного діалогу, який доповнював прийом інтонаційної імпровізації, але не голосом, а за допомогою музичного інструменту. Дітям пропонувалося зіграти на металофоні розмову двох друзів, які посварилися, але потім помирилися; розмова двох контрастно налаштованих друзів – сумного й веселого і т.п.

Для поглибленого розуміння емоційного сенсу музичного твору вводився прийом порівняння музичних творів з творами літератури і образотворчого мистецтва. Наприклад, діти порівнювали твір П. І. Чайковського «Мама» з «Дитячого альбому» з репродукцією картини А. Рубльова «Богоматір Володимирська». Завдяки цьому дошкільнята вловили загальний зміст творів мистецтва – дбайливе ставлення мами до своїх дітей. Також дітям пропонувалося порівняти фрагмент музичного твору К. Дебюссі «Море» з репродукцією картини китайського живописця Ци Байши «Краби та коропи». При аналізі цих двох творів мистецтва діти визначили, що в музичному творі, як і в репродукції картини, показано миролюбне ставлення людини природи, до навколишнього світу.

Для формування позитивного ставлення до іншої людини на заняттях використовувалися твори образотворчого мистецтва (у тому числі твори з духовними сюжетами) і літературні твори. Діти оцінювали героїв образотворчого та літературного мистецтва: їх вчинки, ставлення до інших людей, ставлення автора твору до даного героя. Наприклад, по репродукції картини В. Г. Перова «Трійка» у дошкільнят викликало співчуття і бажання надати допомогу дітям, що везуть важку ношу.

Протягом всієї експериментальної роботи діти постійно вчилися позитивно сприймати будь-якого героя твору мистецтва, знаходити позитивні риси в його характері і вчинках, навіть негативного героя. Так,

при сприйнятті репродукції картини Ф. П. Решетникова «Знову двійка», вони оцінили, що отримувати погані оцінки недобре, але все одно жаліли героя цієї картини – школяра і проявляли до нього співчуття. Накопичені дошкільнятами знання про різних казкових героїв сприяли розумінню способу ставлення до різних казкових персонажів у музиці. При сприйнятті фрагменту твору М. П. Мусоргського «Баба-Яга» з циклу «Картинки з виставки» діти безпомилково розповіли про шкідливий характер цього героя, але вирішили, що без неї казка буде нецікавою.

На комплексних заняттях діти отримували можливість виражати власні почуття не тільки в музиці за допомогою інтонаційної імпровізації, пластичного інтонування, але і в образотворчому мистецтві за допомогою малюнка та аплікації. Для створення образу героя твору мистецтва, а також для спонукання дітей до позитивної взаємодії один з одним, використовували колективні творчі панно. Створення колективних творчих панно дошкільниками сприяло взаємодії їх на основі рівноправності. Спочатку діти вчилися створювати власний художній продукт, потім вони виконували це завдання в парі з однолітком. Це спонукало їх до продуктивної взаємодії з однолітком. Згодом для створення панно діти об'єднувалися в групи по п'ять осіб. Кульмінацією цього завдання стало виконання колективного творчого панно, коли вся група була розділена на дві підгрупи і діти мусили конструктивно співпрацювати з дітьми своєї підгрупи. При цьому кожна дитина вносить свою ідею в створення панно, а інші діти доповнювали і розвивали їх ідею, що спонукало до вираження власних почуттів, порівняння своїх ідей з ідеями інших дітей і сприяло розумінню та прийняттю свого однолітка як самого себе, згуртовувало з ним, формувало певні моральні стосунки.

Для розвитку вміння висловлювати свої враження, дітям пропонувалося представити себе на місці героя музичного твору. Цьому сприяв прийом театралізації. Діти описували героя, брали його роль на себе і діяли від його імені. При цьому вони приписували героєві нові особистісні якості, деколи адекватні власним. Кульмінацією занять була постановка дітьми театралізованих ігор-імпровізацій, підготовка до яких велася протягом усіх попередніх занять. Іграм-драматизації передувало зображення героя в малюнку, опис його основних якостей у слові, вираз його почуттів через емоційно-смыслову інтонацію.

Попередньо, для поглиблення розуміння змісту казки та театралізації необхідно запропонувати дітям переказати її за ролями. Роль ведучого або казкаря спочатку може взяти на себе вихователь, а потім передати цю роль одному з дітей. Дітям необхідна допомога також у відборі виразних засобів, в правильній передачі образу (міміки, інтонації і т.д.). Слід уникати пряме навчання рухам і інтонацій, що робить гру навмисною і штучною. Відбір виразних засобів і прийомів повинен спиратися на розуміння дітьми сутності образів та ідеї казки. Для досягнення цієї мети і

визначення характерів героя необхідно запропонувати дітям зобразити обрану роль в малюнку, словесно, пластично, за допомогою музичних інтонацій. Таким чином, взаємозв'язок різних видів мистецтва дозволяє домогтися найбільшої виразності в зображенні героїв.

Експериментальна робота виявила успішність вибраних методів та прийомів в роботі з дітьми старшого дошкільного віку. Послідовне вирішення поставлених завдань на комплексних музичних заняттях позитивно вплинуло на підвищення рівня вихованості у дітей уміння співчувати іншим.

Проведена робота позначила і перспективи подальших досліджень: визначення можливостей виховання співчуття у дітей дошкільного віку під час інших видів діяльності.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Ветлугина Н. А. Музыкальное воспитание в детском саду / Н. А. Ветлугина. – М. : Просвещение, 1981. – 240 с., нот. – (Б-ка воспитателя дет. сада).
2. Выготский Л. С. Воображение и творчество в детском возрасте. Психологический очерк / Л. С. Выготский. – изд. 2-е. – М. : Просвещение, 1967. – 93 с.
3. Неменский Б. М. Мудрость красоты: О проблеме эстетического воспитания : кн. для учителя / Б. М. Неменский. - М. : Просвещение, 1981. – 192 с.
4. Овсянникова О. А. Формирование толерантных отношений дошкольников до однолітків засобами мистецтва : дис. ... кандидата пед. наук : 13.00.07 / Оксана Александровна Овсянникова. – Екатеринбург, 2003. – 185 с.
5. Якобсон. С. Материалы к программе морального воспитания детей 5–7 лет / С. Якобсон, Л. Воюева, Т. Прокофьева // Дошкольное воспитание. – 1999. - № 4. – С. 15–18; № 5. – С. 21–26; № 6. – С. 2–7.